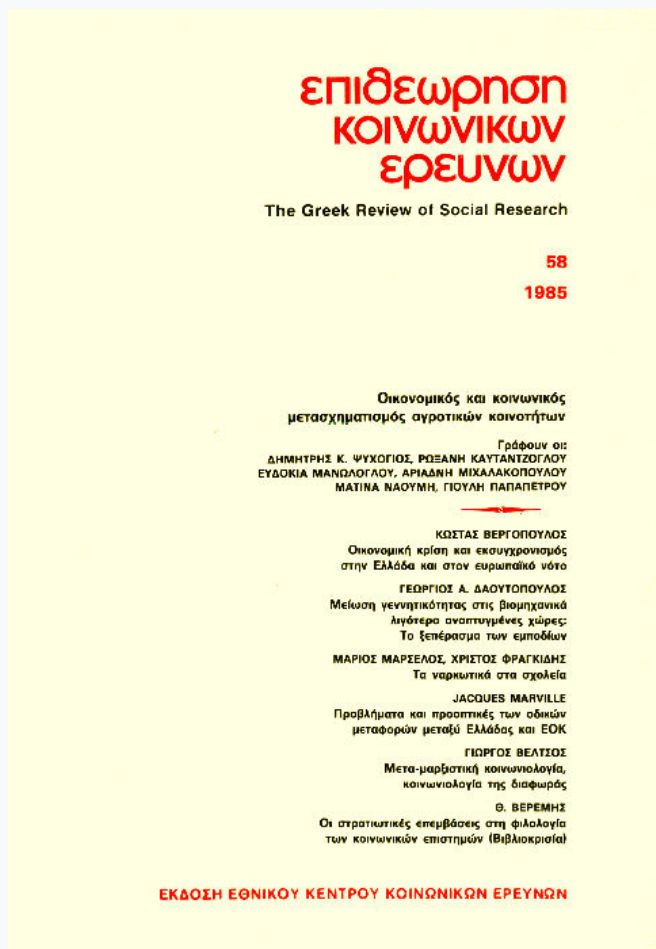

The Greek Review of Social Research

Vol 58 (1985)

58

Μείωση γεννητικότητας στις βιομηχανικά λιγότερο αναπτυγμένες χώρες: Το ξεπέρασμα των εμποδίων

Γεώργιος Α. Δαουτόπουλος

doi: [10.12681/grsr.807](https://doi.org/10.12681/grsr.807)

Copyright © 1985, Γεώργιος Α. Δαουτόπουλος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Δαουτόπουλος Γ. Α. (1985). Μείωση γεννητικότητας στις βιομηχανικά λιγότερο αναπτυγμένες χώρες: Το ξεπέρασμα των εμποδίων. *The Greek Review of Social Research*, 58, 131–144. <https://doi.org/10.12681/grsr.807>

Γεώργιος Α. Δαουτόπουλος*

ΜΕΙΩΣΗ ΓΕΝΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΙΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΑ
ΛΙΓΟΤΕΡΟ ΑΝΑΠΤΥΓΜΕΝΕΣ ΧΩΡΕΣ:
Το ξεπέραςμα των εμποδίων

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1. Γενικά

Μια σύντομη ματιά στον παγκόσμιο πίνακα πληθυσμιακών δεδομένων του 1984¹ είναι αρκετή για να πείσει τον καθένα ότι αυτό που αποκλήθηκε «πληθυσμιακή έκρηξη» βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη. Ο πληθυσμός των «λιγότερο αναπτυγμένων» χωρών αναμένεται να διπλασιαστεί σε 33 χρόνια. Αντίθετα, ο απαιτούμενος χρόνος για το διπλασιασμό του πληθυσμού των «αναπτυγμένων» χωρών είναι περίπου τετραπλάσιος (112 χρόνια). Ο παγκόσμιος πληθυσμός των 4.762 εκατομμυρίων ψυχών (1984) αναμένεται να φτάσει τα 6.250 στο τέλος του 20ού αιώνα. Λαμβάνοντας υπόψη τις δεδομένες ποσότητες πλουτοπαραγωγικών πηγών του πλανήτη μας, τους κινδύνους που εγκυμονεί η απλοποίηση των παγκόσμιων οικοσυστημάτων και τις ποσότητες των ρυπαντών που παράγονται κάθε χρόνο, πολλοί ερευνητές έχουν απευθύνει εκκλήσεις για τον περιορισμό των σημερινών ρυθμών γεννητικότητας στις «αναπτυσσόμενες» χώρες με παράλληλη μείωση των επιπέδων αφθονίας στις «αναπτυγμένες» χώρες, όπου ένα άτομο καταναλώνει όσα μερικές εκατοντάδες ατόμων στις «αναπτυσσόμενες» χώρες.

Η εργασία αυτή θα συγκεντρώσει την προσοχή της στα εμφανιζόμενα εμπόδια για τη μείωση της γεννητικότητας στις βιομηχανικά λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες (ΒΛΑ) και στους τρόπους ξεπεράσματος των εμποδίων αυτών για την

---

* Δρ. Κοινωνιολογίας, Πανεπιστημιακός Βοηθός στον Τομέα Αγροτικής Οικονομίας, Τμήμα Γεωπονίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

1. Δημοσιεύεται κάθε χρόνο από το Population Reference Bureau, με τον τίτλο «World Population Data Sheets».

επίτευξη σημαντικά μειωμένων ρυθμών γεννητικότητας στα επόμενα δέκα χρόνια.

1.2 Θεωρητικό πλαίσιο

Αναζητώντας τρόπους για την υπερπήδηση των εμποδίων που εμφανίζονται στη μείωση των ρυθμών γεννητικότητας, η χρησιμοποίηση ενός θεωρητικού πλαισίου αναφοράς ως οδηγού στην αναζήτηση αυτή είναι ιδιαίτερα απαραίτητη. Αν και μέχρι τώρα ο κλάδος εκείνος της δημογραφίας που ασχολείται με τη μελέτη της αναπαραγωγής του ανθρώπου δεν διαθέτει μια ενιαία θεωρία, αλλά ένα σύνολο ανταγωνιζομένων θεωρητικών πλαισίων, πιστεύω ότι η θεωρία του Caldwell (1978), γνωστή και ως «θεωρία των ροών πλούτου» (Wealth flows theory of fertility) μπορεί να αποτελέσει ένα πολύ ικανοποιητικό θεωρητικό πλαίσιο για την ανάλυση των σημερινών τάσεων γεννητικότητας στις ΒΛΑ χώρες και παράλληλα να βοηθήσει στην αποκάλυψη των παραγόντων που εμποδίζουν τις προσπάθειες για τη μείωση των ρυθμών γεννητικότητας. Παράλληλα μπορεί να αποτελέσει τη βάση για την αναζήτηση των κατάλληλων μέτρων πληθυσμιακής πολιτικής στις παραπάνω χώρες.

Υπάρχουν μερικά αξιοσημείωτα χαρακτηριστικά στη θεωρία του Caldwell που αξίζει να τονιστούν ιδιαίτερα. Πρώτο, όπως υποστηρίζει ο Cain (1982:159), ο τρόπος με τον οποίο βλέπει ο Caldwell τη διαδικασία της μείωσης των ρυθμών γεννητικότητας «...έχει πιο πολύ να κάνει με το μετασχηματισμό της οικογένειας παρά με τα οικονομικά οφέλη και τις ζημιές που αποφέρουν τα παιδιά στους γονείς», έννοια που αποτελεί τη βάση στις οικονομικές θεωρίες της γεννητικότητας. Ένα άλλο σημαντικό σημείο στο οποίο ο Cain επέστησε την προσοχή μας είναι το γεγονός ότι ο Caldwell αντί να χρησιμοποιήσει την οικογένεια «σαν έναν ενδιάμεσο θεσμό που μετασχηματίζεται στην πορεία της ανάπτυξης», αντίθετα μεταχειρίζεται την οικογένεια «σαν ένα θεσμό του οποίου ο μετασχηματισμός θέτει σε κίνηση, παρά συνοδεύει, αλλαγές στην αναπαραγωγική συμπεριφορά».

Δεύτερο, δεν μπορεί κανείς να δεχτεί εύκολα τη βασική θέση της θεωρίας της δημογραφικής μετάβασης (demographic transition), δηλαδή την έλλειψη λογικής (παραλογισμός) στην αναπαραγωγική συμπεριφορά των παραδοσιακών κοινωνιών. Αντίθετα, ο Caldwell τόνισε ότι οι κάθε τύπου κοινωνίες και σε όλα τα στάδια της ανάπτυξής τους διατηρούν μια ορθολογική αναπαραγωγική συμπεριφορά.

Τρίτο, η προϋπόθεση για τη μείωση της γεννητικότητας βρίσκεται στον κοινωνικό μετασχηματισμό της οικογένειας, μια διαδικασία που σύμφωνα με τον Caldwell συνδέεται πολύ χαλαρά με την οικονομική ανάπτυξη. Συνεπώς η ανάπτυξη σε αντίθεση με τα ελκυστικά και αισιόδοξα αισθήματα που εκφράστη-

καν στην Παγκόσμια Διάσκεψη Πληθυσμού του Βουκουρεστίου το 1974 (Teitelbaum, 1975: 174) δεν μπορεί πλέον να θεωρηθεί «το καλύτερο αντισυλληπτικό».

Τέλος, το επιχείρημά του για την κατεύθυνση των διαγενεακών ροών πλούτου (εισόδημα κλπ.) από τα παιδιά στους γονείς στις παραδοσιακές κοινωνίες και η αναστροφή αυτών των ροών στις σύγχρονες κοινωνίες είναι μια πάρα πολύ χρήσιμη έννοια, όχι μόνο για την κατανόηση και εξήγηση της πτώσης των ρυθμών γεννητικότητας από τις παραδοσιακές στις σύγχρονες κοινωνίες αλλά και για τη θέσπιση και εφαρμογή μέτρων πληθυσμιακής πολιτικής στις ΒΛΑ χώρες.

1.3 Προβλήματα μέτρησης

Η επέκταση από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 των δειγματοληπτικών ερευνών Γνώσης, Στάσης και Χρησιμοποίησης στις ΒΛΑ χώρες (ΚΑΡ surveys) με βασικό σκοπό τη μέτρηση των προσανατολισμών ή επιδιώξεων γεννητικότητας έχει αποδειχθεί ανεπιτυχής. Διάφορες μελέτες (Ryder και Westoff, 1971· Mishler και Kelly, 1957· Blake, 1974) έχουν αποκαλύψει την έλλειψη σημασίας στις ερωτήσεις σχετικά με το ιδανικό μέγεθος της οικογένειας ακόμη και μέσα σε μια από τις πιο «αναπτυγμένες» χώρες, όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής.

Ο Caldwell (1976) αμφισβήτησε έντονα τη λογική πίσω από αυτές τις μελέτες που χρησιμοποιήθηκαν για να αποδείξουν ότι το μεγάλο χάσμα ανάμεσα στο ιδανικό μέγεθος της οικογένειας και στο πραγματοποιηθέν στις ΒΛΑ χώρες, σε αντίθεση με τη μικρή διαφορά των «αναπτυγμένων» χωρών, αποτελούσε μια ισχυρή ένδειξη ανορθολογικής συμπεριφοράς. Σύμφωνα με τον Caldwell (1976: 331 - 333) οι ερωτήσεις για το «ιδανικό μέγεθος οικογένειας» απέτυχαν στη μέτρηση της πιθανής αναπαραγωγικής συμπεριφοράς, ακόμα και σε συνθήκες επαρκούς πρόσβασης σε αντισυλληπτικές μεθόδους, για δύο βασικά λόγους:

α) «...Έχουν εισαχθεί αυτούσιες από τη δυτική κοινωνία» και «...σε πολλές έρευνες οι περισσότεροι από τους ερωτηθέντες δεν κατανοούν πλήρως την ερώτηση» (σ. 332).

β) Στις ΒΛΑ χώρες, η γυναίκα δεν είναι ελεύθερη στον καθορισμό του δικού της μεγέθους οικογένειας μια και βρίσκεται κάτω από την πίεση «... να συμφωνήσει με τις προσδοκίες του συζύγου της και των άλλων συγγενών» και να συμμορφωθεί «...με την ομαδική συμπεριφορά των συνομηλίκων της».

Οι Coombs και Freedman (1979) αναλύοντας δεδομένα του 1973 για τη Φορμόζα διαπίστωσαν ότι οι προτιμήσεις για μικρότερες οικογένειες συσχετίζονταν με «τις ενδοοικογενειακές σχέσεις των συζύγων, τις εξωοικογενειακές δραστηριότητες της συζύγου και τις οικογενειακές και θρησκευτικές αξίες που συνδέουν την οικογένεια με τον ευρύτερο κοινωνικό χώρο». Αυτά τα ευρήματα

ενισχύουν τον ισχυρισμό του Caldwell ότι η πτώση της γεννητικότητας είναι δυνατή μόνον όταν η «οικογενειακή ηθική» (family morality) αντικαθίσταται από την «κοινοτική ηθική» (community morality). Βεβαίως, ο Caldwell δεν θα μπορούσε να δεχτεί τον ισχυρισμό τους —βασιζόμενο στη μικρότερη σημαντικότητα του δείκτη ενδοοικογενειακού ρόλου με τις προτιμήσεις μεγέθους οικογένειας σε αντίθεση με τη μεγαλύτερη σημαντικότητα των εξωοικογενειακών δραστηριοτήτων ή των οικογενειακών - θρησκευτικών αξιών—, ότι δηλαδή «...αλλαγές στις σχέσεις προς τον εξωοικογενειακό κοινωνικό χώρο παρά αλλαγές στις εσωτερικές οικογενειακές σχέσεις... είναι (περισσότερο) σημαντικές για προτιμήσεις (μικρότερων οικογενειών)». Αντίθετα, ο Caldwell θα τόνιζε ότι αλλαγές στους ρόλους μέσα στην οικογένεια προηγούνται παρά ακολουθούν αλλαγές στις σχέσεις με τον εξωτερικό κόσμο. Βεβαίως ο Caldwell δεν παρέλειψε να τονίσει ότι είναι δυνατό στη διάρκεια της μεταβατικής αυτής περιόδου από την «οικογενειακή» προς την «κοινοτική» ηθική να έχουμε σχέσεις με τον εξωτερικό κόσμο χωρίς ουσιαστικές αλλαγές στους ενδοοικογενειακούς ρόλους, μια κατάσταση που πιθανόν ήταν παρούσα στην κοινωνία της Φορμόζας το 1973.

Ο Freedman (1963: 224) σε μια προηγούμενη μελέτη, όπου παρουσίασε τη «δεοντολογική θεωρία γεννητικότητας» (normative theory of fertility), υποστήριξε ότι η πτώση στους ρυθμούς γεννητικότητας πραγματοποιήθηκε με «...τη διεύρυνση της μονάδας μέσα στην οποία λαμβάνουν χώρα οι περισσότερες κοινωνικές και οικονομικές ανταλλαγές». Υποστήριξε ότι η μετάβαση από το θεσμό της οικογένειας και άλλων συγγενικών ομάδων προς τις μεγαλύτερες κοινωνικές ομάδες πραγματοποιείται με την άνοδο της εκπαίδευσης του πληθυσμού. Με καλύτερη εκπαίδευση, τα άτομα παίρνουν ενεργό μέρος στις ιδέες και στους θεσμούς του ευρύτερου μη οικογενειακού συστήματος και «...βρίσκουν ανταμοιβές σε κοινωνικές σχέσεις για τις οποίες ο μεγάλος αριθμός παιδιών είναι δυνατόν να μη συμβιβάζεται» (σ. 224).

Συνεπώς, μετρήσεις σαν κι αυτές που χρησιμοποιήθηκαν στη μελέτη των Coombs και Freedman και μερικών άλλων που καταγράφουν αλλαγές σε διάφορες πλευρές της «οικογενειακής» και «κοινοτικής» ηθικής στις ΒΛΑ χώρες (πχ. επίτευξη μαζικής εκπαίδευσης, διαχρονικές αλλαγές στην αναλογία θηλέων μαθητών στις διάφορες βαθμίδες εκπαίδευσης κλπ.), μπορούν να παρακολουθήσουν καλύτερα τις προτιμήσεις για μικρότερες οικογένειες. Όπως τόνισε ο Caldwell (1976: 358), χρειαζόμαστε μελέτες που να ασχολούνται με «...τη μεταβαλλόμενη οικογένεια και τη μέτρηση της πορείας προς μια κοινωνική, συναισθηματική και οικονομική κατάπτωση της συζυγικής οικογένειας».

2. ΕΜΠΟΔΙΑ ΣΤΗΝ ΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΓΕΝΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Προγράμματα που είχαν σκοπό να περιορίσουν την αύξηση του πληθυσμού στις ΒΛΑ χώρες υιοθετήθηκαν κυρίως στη διάρκεια της δεκαετίας του 1960. Η αποτελεσματικότητά τους στον περιορισμό των ρυθμών γεννητικότητας ήταν πολύ περιορισμένη σε αντίθεση με τις μεγάλες προσδοκίες που είχαν αποθέσει σ' αυτά οι διεθνείς και κρατικοί οργανισμοί. Η ανικανότητα των προγραμμάτων αυτών στην επιβράδυνση των ρυθμών γεννητικότητας στις παραπάνω χώρες είναι συνδεδεμένη με τρία εμπόδια: οργανωτικά, κοινωνική θέση γυναικών και προτιμήσεις φύλου παιδιών. Αυτά τα εμπόδια θα αναλυθούν στη συνέχεια σε μια προσπάθεια να τονιστεί ότι η επιτυχία των μελλοντικών προγραμμάτων θα είναι άμεσα συνδεδεμένη με το βαθμό που τα νέα προγράμματα θα συμπεριλάβουν μέτρα πολιτικής ικανά για το ξεπέρασμα αυτών των εμποδίων.

2.1 Οργανωτικά

Ενώ το πληθυσμιακό πρόβλημα ήταν ένα θέμα διαμάχης ανάμεσα στους επιστήμονες από την εποχή που ο Malthus δημοσίευσε την εργασία του το 1798 (*An Essay on the Principle of Population*), μόνο τις τελευταίες δεκαετίες άρχισε η συστηματική εφαρμογή μέτρων πληθυσμιακής πολιτικής. Αν και αυτά τα προγράμματα έγιναν ευπρόσδεκτα από τους δημογράφους που ασχολούνται με θέματα πληθυσμιακής πολιτικής, πρόσφατα ερευνητικά αποτελέσματα αποκάλυψαν την αναποτελεσματικότητα των μέτρων αυτών στον περιορισμό των ρυθμών γεννητικότητας στις ΒΛΑ χώρες.

Ο Kingsley Davis (1967: 27 - 36) σε μια εκτεταμένη κριτική των πληθυσμιακών προγραμμάτων που είχαν τεθεί σε εφαρμογή μέχρι την εποχή εκείνη και σ' ένα σημαντικό βαθμό χρησιμοποιούνται και σήμερα, αποκάλυψε για ποιο λόγο τα προγράμματα αυτά ήταν αναποτελεσματικά. Όπως τόνισε ο Davis, τα προγράμματα αυτά, που έγιναν γνωστά με το όνομα «οικογενειακός σχεδιασμός ή προγραμματισμός» (Family planning), είχαν σχεδιαστεί με σκοπό «...να κάνουν διαθέσιμα, σε εθνική κλίμακα, νέα και αποτελεσματικά αντισυλληπτικά, μέσα από μαζικά προγράμματα που τέθηκαν υπό την προστασία των υγειονομικών υπηρεσιών» (σ. 28). Ο Davis ανέλυσε πρώτα τις ενδογενείς αδυναμίες αυτών των προγραμμάτων, όπως:

α) την έλλειψη σαφούς αναφοράς στις μακροχρόνιες επιδιώξεις τους·

β) τη μεγάλη σύγχυση στους όρους που χρησιμοποιήθηκαν και που οδήγησαν σε παρανόηση των συγκεκριμένων στόχων τους με αποτέλεσμα να καταστεί αδύνατη η αξιολόγησή τους. Οι όροι «έλεγχος πληθυσμού», «πληθυσμιακός σχεδιασμός» χρησιμοποιήθηκαν ως συνώνυμοι όροι για τα προγράμματα οικο-

γενειακού προγραμματισμού, ενώ δεν υπήρχε στα τελευταία ηθελημένη προσπάθεια για την επίδραση σε όλα τα πληθυσμιακά χαρακτηριστικά (κατανομή κατά φύλο και ηλικία, γεωγραφική κατανομή, φυλετική σύνθεση και συνολικό μέγεθος). Δεν μπορούν επίσης να ονομαστούν προγράμματα ελέγχου γεννητικότητας μια και δεν αποβλέπουν στην επίδραση των περισσότερων από τους προσδιοριστικούς παράγοντες της αναπαραγωγής. Αντίθετα, τα προγράμματα οικογενειακού προγραμματισμού απέβλεπαν στη μείωση του δείκτη γεννητικότητας μέσα από τη διάθεση στα ζευγάρια πληροφοριών και αντισυλληπτικών μέσων που θα τους επέτρεπαν να αποκτήσουν τον αριθμό των παιδιών που ήθελαν.

Σύμφωνα με τον Davis (1967: 29) αυτή η λογική πίσω από τα προγράμματα οικογενειακού προγραμματισμού δεν σημαίνει απαραίτητα ότι έτσι είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί ένας εθνικός έλεγχος του πληθυσμού. Όπως τόνισε: «Δεν υπάρχει λόγος να περιμένει κανείς ότι τα εκατομμύρια των αποφάσεων που έγιναν από τα ενδιαφερόμενα ζευγάρια σύμφωνα με τα δικά τους ενδιαφέροντα θα οδηγήσουν αυτόματα σε έλεγχο του πληθυσμού προς όφελος της κοινωνίας». Το περισσότερο που μπορούν να κάνουν αυτά τα προγράμματα είναι να λιγοστεύουν τις ανεπιθύμητες γεννήσεις, ή, όπως επιγραμματικά δηλώθηκε, «να απομακρύνουν την κρέμα». Αλλά απομακρύνοντας τις ανεπιθύμητες γεννήσεις παραμένει ακόμη ένας εξαιρετικά μεγάλος ρυθμός αναπαραγωγής. Ακόμη, στοχεύοντας στον περιορισμό των ανεπιθύμητων γεννήσεων, τα προγράμματα οικογενειακού σχεδιασμού δεν χρησιμοποίησαν όλες τις διαθέσιμες μεθόδους και τεχνικές. Έδωσαν έμφαση στα αντισυλληπτικά χωρίς να νομιμοποιήσουν τις εκτρώσεις και συνεισέφεραν χωρίς αναλλακτική λύση σε περίπτωση αποτυχίας της αντισύλληψης. Το ίδιο ισχύει και για τις μη αντιστρεπτές μεθόδους αντισύλληψης, όπως η στείρωση, αν και η στείρωση έγινε πολύ δημοφιλής στο Πόρτο Ρίκο και ήταν ο κύριος παράγοντας για τη μείωση των ρυθμών γεννητικότητας σ' αυτή τη χώρα.

Τα παραπάνω δεν αποτελούν έκπληξη μια και οι πολιτικοί και οι άλλοι φορείς λήψεως αποφάσεων δεν ήταν ένθερμοι υποστηρικτές της ιδέας του πληθυσμιακού ελέγχου και/ή δεν είχαν τη δύναμη που χρειάζεται για να υποστηρίξουν τέτοια αμφιλεγόμενα και πολιτικά άκρως επικίνδυνα θέματα, όπως η έκτρωση και η στείρωση. Αλλά το πιο σημαντικό απ' όλα είναι ότι τα προγράμματα οικογενειακού σχεδιασμού αγνόησαν τελείως τα κίνητρα πίσω από την αναπαραγωγική συμπεριφορά και αυτός ήταν ο κύριος λόγος μη αποτελεσματικότητάς τους. Δεν απάντησαν στη βασική ερώτηση: γιατί τα ζευγάρια επιθυμούν τόσα πολλά παιδιά και τι μπορεί να γίνει για μια αποτελεσματική επίδραση σ' αυτή την επιθυμία ούτως ώστε ένας μικρότερος αριθμός παιδιών να γίνει περισσότερο ελκυστικός;

Για να ανακεφαλαιώσουμε, σύμφωνα με τον Davis (1967), έξι ήταν οι λόγοι

που κατέστησαν τα προγράμματα οικογενειακού προγραμματισμού αναποτελεσματικά στη μείωση των ρυθμών γεννητικότητας στις ΒΛΑ χώρες:

α) Έλλειψη ξεκάθαρης αναφοράς στις μακροπρόθεσμες επιδιώξεις τους (πραγματοποίηση ρυθμών μηδενικής πληθυσμιακής ανάπτυξης; ή των αυξητικών ρυθμών των «αναπτυγμένων» χωρών; και ποιων ρυθμών ανάμεσα στους τόσο διαφορετικούς αυξητικούς ρυθμούς;).

β) Άφησαν τον πληθυσμιακό έλεγχο στα ζευγάρια.

γ) Δεν εφοδίασαν τα ζευγάρια με όλα τα διαθέσιμα μέσα ελέγχου της γεννητικότητας αλλά μόνο με τα «ευπώλητα».

δ) Αγνόησαν το κίνητρο πίσω από τη γεννητικότητα με το να αφήσουν αναπάντητη τη βασική ερώτηση «...γιατί οι γυναίκες επιθυμούν τόσο πολλά παιδιά και πώς αυτή η επιθυμία μπορεί να επηρεαστεί...» (σ. 30).

ε) Θεώρησαν τον έλεγχο του πληθυσμού καθήκον της ιατρικής ή της δημόσιας υγείας, σαν να ήταν ο οικογενειακός σχεδιασμός ένα κλάδος της ιατρικής και ο υπερπληθυσμός σαν μια ασθένεια που πρέπει να θεραπευτεί με ένα χάπι ή ένα διάφραγμα.

στ) Αγνόησαν ότι οποιαδήποτε σκόπιμη πολιτική για τον έλεγχο των γεννήσεων, σύμφωνα με τις απαιτήσεις του γενικότερου συμφέροντος, θα χρειαζόταν *πολιτική δύναμη*, που είναι απίθανο να υπάρχει στους αξιωματούχους της δημόσιας υγείας, στις νοσοκόμες, μαίες και κοινωνικούς λειτουργούς.

2.2 Προτιμήσεις φύλου παιδιών

Οι Malcolm και Selman (1979: 98) τόνισαν ιδιαίτερα το γεγονός ότι «τα περισσότερα ζευγάρια έχουν σχεδόν ξεκαθαρισμένες ιδέες όχι μόνο για το πόσα παιδιά επιθυμούν, αλλά επίσης και για τον αριθμό των αγοριών και κοριτσιών που θα ήθελαν...». Η Williamson (1978: 8), μετά από μια εκτεταμένη επισκόπηση της βιβλιογραφίας στο θέμα των προτιμήσεων φύλου, συμπέρανε ότι «η προτίμηση για γιο είναι κοινή... στις πολυπληθείς αναπτυσσόμενες χώρες...» και ιδιαίτερα μεταξύ των πατέρων παρά μεταξύ των μητέρων. Από την άλλη πλευρά, προτιμήσεις για κορίτσια μπορούν να βρεθούν σε πολύ λίγες κοινωνίες. Οι Malcolm και Selman (1979: 98) μνημονεύουν τέτοιες κοινωνίες σε μέρη της Σουμάτρας, όπου η κληρονομική μεταβίβαση της γης γίνεται μέσω των γυναικών, ή κοινωνίες όπου ο άνδρας είναι υποχρεωμένος να πληρώσει ένα πολύ μεγάλο γαμήλιο δώρο.

Πώς όμως είναι δυνατόν οι προτιμήσεις φύλου να αποτελέσουν εμπόδιο στη μείωση των ρυθμών γεννητικότητας σε χώρες όπου υπάρχει ισχυρή προτίμηση για αγόρια ή κορίτσια; Όπως τόνισε ο Williamson (1978: 8), «...οι γονείς με μεγάλες οικογένειες δεν χρειάζονται να ανησυχούν για την κατά φύλο σύνθεση των παιδιών τους». Απεναντίας, όταν αντιμετωπίζουν το πρόβλημα της από-

κτησης μικρότερης οικογένειας τότε «...αρχίζουν να ανησυχούν κατά πόσο θα έχουν αρκετούς γιους».

Η έρευνα στη χρήση αντισυλληπτικών σε πολλές «αναπτυσσόμενες» χώρες όπου υπάρχει ισχυρή προτίμηση για το ένα από τα δύο φύλα, βρέθηκε να συσχετίζεται με την υπάρχουσα κατά φύλο κατανομή της οικογένειας. Οι Malcolm και Selman (1979: 100) αναφέρονται στα αποτελέσματα της χρήσης αντισυλληπτικών στη Φορμόζα, όπου το 1973 «ανάμεσα σε ζευγάρια με δύο παιδιά η αναλογία που δεν ήθελαν περισσότερα αυξήθηκε από 29% σε αυτά με δύο κόρες, σε 63% αυτών με δύο γιους, με παρόμοιες διαφορές στα ποσοστά χρησιμοποίησης αντισυλληπτικών μεθόδων κατά το χρόνο της έρευνας». Οι ίδιοι ερευνητές τόνισαν επίσης ότι επιπτώσεις στην αναπαραγωγική συμπεριφορά μπορεί να έχει όχι μόνο η προτίμηση του ενός φύλου εις βάρος του άλλου, αλλά και η επιθυμία για τον ίδιο αριθμό παιδιών από κάθε φύλο. Όπως τόνισαν (1979: 100), «σε πολλές κοινωνίες της Αφρικής, προτιμάται ο ίδιος αριθμός αγοριών και κοριτσιών, έτσι ώστε οι πρώτοι να μπορέσουν να παντρευτούν με τα γαμήλια δώρα που θα φέρουν στην οικογένεια οι αδελφές τους».

Η ισχυρή προτίμηση σε ορισμένες κοινωνίες του ενός φύλου εις βάρος του άλλου αντανακλά τις διαφορές στους ρόλους ανδρών και γυναικών και την άνιση κοινωνική θέση αυτών των ρόλων. Όπως τόνισε ο Williamson (1978: 13), «μια κοινωνία στην οποία υπάρχει ισχυρή προτίμηση για αγόρια είναι αυτή στην οποία η κοινωνική θέση των γυναικών είναι χαμηλή». Σ' αυτές τις κοινωνίες οι άνδρες έχουν περισσότερο κύρος, πολιτική και οικονομική δύναμη απ' ό,τι οι γυναίκες (το οικογενειακό και κληρονομικό δίκαιο ευνοεί τους άνδρες και η συνέχιση της οικογένειας πραγματοποιείται μέσω των ανδρών, ενώ τα κορίτσια σπάνια θεωρούνται τμήμα της οικογένειας). Σύμφωνα με τον Williamson, η διαδεδομένη προτίμηση για αγόρια στις αναπτυσσόμενες χώρες έχει μερικές σημαντικές επιπτώσεις:

1. Κοινωνικές και οικονομικές: μικρότερη υπόληψη για τα ζευγάρια χωρίς γιο, μεγάλη ανασφάλεια για τις γυναίκες όσον αφορά στη συνέχιση του συζυγικού δεσμού.

2. Ψυχολογικές: ένα κορίτσι μπορεί να ανατραφεί σαν αγόρι σε μια οικογένεια χωρίς γιο και με ισχυρή προτίμηση για γιο, συναισθηματικές διαταραχές στα παιδιά που έχουν διαφορετικό φύλο από την προτίμηση των γονιών τους, συναισθηματικές πιέσεις στις γυναίκες που δεν κατόρθωσαν να γεννήσουν παιδιά του επιθυμητού φύλου.

3. Δημογραφικές: υψηλότεροι ρυθμοί γεννητικότητας σε άμεση συνάρτηση με την ένταση των προτιμήσεων φύλου, την έκταση της διαφοράς μεταξύ προτιμώμενης αναλογίας φύλων και της φυσικής αναλογίας στα δύο φύλα, το συνολικό αριθμό των παιδιών που επιθυμούν να αποκτήσουν και τη διαθεσιμότητα αποτελεσματικών μεθόδων ελέγχου γεννήσεων.

2.3 Κοινωνική θέση των γυναικών

Οι Cain, Khanam και Nahar (1979) αναλύοντας τη θέση των γυναικών στο Μπαγκλαντές σκιαγραφούν την ίδια ακριβώς εικόνα με αυτήν που περιγράφει ο Caldwell (1978: 553-77), αναλύοντας την κοινωνική θέση των γυναικών στις χωρικές κοινωνίες και τις επιδράσεις της στην αναπαραγωγική συμπεριφορά. Η ανάλυση των Cain κ.ά. (1979) για το Μπαγκλαντές αποκάλυψε τον κυρίαρχο ρόλο των ανδρών κάτω από την υποστήριξη των συγγενικών, πολιτικών και θρησκευτικών συστημάτων. Οι ισχυροί κανόνες που ξεπήδησαν από αυτά τα συστήματα έχουν αποκλείσει τις γυναίκες από κάθε δραστηριότητα έξω από το σπίτι. Ακόμη και με μια άνοδο στην οικονομική θέση, οι Cain κ.ά. βρήκαν ότι ο φόρτος εργασίας μειώνεται για τους άνδρες κατά δύο περίπου ώρες την ημέρα και αυξάνει για τις γυναίκες κατά μισή ώρα, καθιστώντας έτσι περισσότερο δυσμενή τη θέση των γυναικών.

Οι Cain κ.ά. (1979: 433) τόνισαν ιδιαίτερα δύο βασικά σημεία. Πρώτο, κάτω από τις συνθήκες αυξανόμενης φτώχειας, η κοινωνικά θεσμοθετημένη υποχρέωση των ανδρών να προνοούν για τη διατροφή, ένδυση και στέγαση των γυναικών έχει διαβρωθεί, με αποτέλεσμα την αύξηση των πιθανοτήτων για παραπέρα χειροτέρευση της κοινωνικής θέσης των γυναικών. Δεύτερο, οι γυναίκες που δεν έχουν έναν άρρενα για να βασίζονται σ' αυτόν (χήρες, χωρισμένες, σε διάσταση) και συνεπώς είναι εξαναγκασμένες να εργαστούν, βρίσκουν μια αγορά εξαιρετικά περιορισμένη γι' αυτές και με μικρές απολαβές. Συνεπώς, οι γυναίκες που έχουν συνειδητοποιήσει την ανασφάλεια και τους σημαντικούς κινδύνους που αντιμετωπίζουν βρίσκονται κάτω από την επίδραση ισχυρών κινήτρων για αυξημένη γεννητικότητα, η οποία και μόνο μπορεί να τους εξασφαλίσει μερικούς γιους. Οι γιοι είναι η καλύτερη ασφάλεια για τις γυναίκες δεδομένης της μεγάλης πιθανότητας χηρείας και ο μόνος δρόμος για καλύτερη κοινωνική θέση στα κατοπινά χρόνια, όταν θα γίνουν πεθερές. Με βάση τα παραπάνω ευρήματα γίνεται εύκολα κατανοητό γιατί η χαμηλότερη κοινωνική θέση των γυναικών και οι κίνδυνοι και οι ανασφάλειες που είναι συνυφασμένες μ' αυτήν αποτελούν ένα πολύ ισχυρό κίνητρο για αυξημένη γεννητικότητα στις γυναίκες των ΒΛΑ χωρών.

3. ΤΟ ΞΕΠΕΡΑΣΜΑ ΤΩΝ ΕΜΠΟΔΙΩΝ

Από την ανάλυση που προηγήθηκε πιστεύουμε ότι έγινε κατανοητό ότι χαμηλότεροι ρυθμοί γεννητικότητας μπορούν να πραγματοποιηθούν στις ΒΛΑ χώρες μόνο με την προϋπόθεση ότι τα σχετικά προγράμματα θα σχεδιαστούν με τρόπο ώστε να επηρεάσουν τα κίνητρα για την απόκτηση παιδιών. Όπως τόνισε ο

Davis (1967: 31), μια αποτελεσματική αλλαγή στα κίνητρα για την απόκτηση παιδιών θα μπορέσει να προέλθει μέσα «...από αλλαγές στη δομή της οικογένειας, στη θέση των γυναικών και στα ήθη και έθιμα που καθορίζουν τη σχέση ανάμεσα στα δύο φύλα». Ο πιο πιθανός τρόπος για την πραγματοποίηση αυτών των κοινωνικών και δομικών αλλαγών στις ΒΛΑ χώρες είναι μέσα από την εκπαίδευση. Όπως υποστήριξε ο Caldwell (1980) στην εκτεταμένη εργασία του για το ρόλο της εκπαίδευσης, στη Δύση και στις αναπτυσσόμενες χώρες η έναρξη μείωσης στους ρυθμούς γεννητικότητας συνέπεσε με την ολοκλήρωση της καθολικής σχολικής εκπαίδευσης του πληθυσμού. Ο μηχανισμός μέσα από τον οποίο πραγματοποιήθηκε μια τέτοια αλλαγή ήταν η επίδραση της εκπαίδευσης στη δομή και λειτουργία της οικογένειας.

Η καθιέρωση της μαζικής εκπαίδευσης αντικατέστησε την «οικογενειακή ηθική» από ένα νέο τύπο ηθικής, την «κοινοτική ηθική». Η «οικογενειακή ηθική» προμήθευε το πλαίσιο οργάνωσης της οικογενειακής παραγωγής. Σ' αυτήν οι ρόλοι παραγωγής και κατανάλωσης διαφοροποιούνταν σύμφωνα με το φύλο και την ηλικία. Τα ηλικιωμένα και άρρενα μέλη της οικογένειας είχαν κάτω από τον έλεγχό τους όλα τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας. Τα παιδιά ήταν υποχρεωμένα να δουλεύουν σκληρά από μικρή ηλικία σε καθήκοντα που ταίριαζαν με την ηλικία τους, να έχουν λίγες απαιτήσεις και να σέβονται την ανθεντία των ηλικιωμένων μελών της οικογένειας. Αυτή η εικόνα ταιριάζει απόλυτα σε κάθε λεπτομέρεια με την περιγραφή που έδωσαν οι Cain, Khanam και Nahar (1979) για το Μπαγκλαντές και με τη δομή και λειτουργία της ελληνικής αγροτικής οικογένειας σε πολλές περιοχές της χώρας μέχρι τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Συνεπώς, μέσα στα πλαίσια αυτής της οικογενειακού τύπου παραγωγής, όπου η ροή του πλούτου (εισόδημα κλπ.) είναι προς τα πάνω —από τα παιδιά προς τους παππούδες—, όσοι είχαν τον έλεγχο της εξουσίας αντλούσαν πλεονεκτήματα από τη μεγάλη γεννητικότητα, ενώ αντίθετα η μειωμένη γεννητικότητα μπορούσε να είναι καταστροφική γι' αυτούς.

Όπως τόνισαν οι Caldwell (1980) και Graff (1979), η μεγαλύτερη επίδραση της εκπαίδευσης πάνω στη γεννητικότητα αναμένεται να είναι έμμεση παρά άμεση, με την αλλαγή στις οικογενειακές σχέσεις που θα έχει αποτέλεσμα την αντιστροφή των ροών πλούτου. Ο Caldwell (1980) τόνισε ιδιαίτερα ότι η επίδραση της εκπαίδευσης στη γεννητικότητα είναι δυνατή μέσα από πέντε τουλάχιστον μηχανισμούς:

α) μέσα από τη μείωση της δυνατότητας των παιδιών να εργαστούν μέσα και έξω από το σπίτι·

β) μέσα από τις αυξήσεις στο κόστος των παιδιών πολύ πέρα από τις δαπάνες για δίδακτρα, ρουχισμό και γραφική ύλη που απαιτεί το σχολείο·

γ) μέσα από τη δημιουργία εξάρτησης, τόσο μέσα στην οικογένεια όσο και μέσα στην κοινωνία·

δ) μέσα από την επιτάχυνση των πολιτιστικών αλλαγών και τη δημιουργία ενός νέου πνευματικού πολιτισμού (αυτού της μέσης τάξης, μια και το σχολείο διδάσκει τις αξίες της μεσαιάς τάξης).

ε) μέσα από τη διάδοση των αξιών όχι της ντόπιας μεσαιάς τάξης, αλλά της δυτικής μεσαιάς τάξης.

Από τους παραπάνω μηχανισμούς οι τελευταίοι τρεις έχουν τη μεγαλύτερη επίδραση στην αλλαγή των οικονομικών λειτουργιών της οικογένειας από μια κατάσταση όπου η μεγάλη γεννητικότητα είναι συμφέρουσα σε μια στην οποία είναι καταστροφική (Caldwell, 1980: 228).

Ο Galdwell υποστήριξε επίσης ότι στο παρελθόν η μετάπτωση από την «οικογενειακή ηθική» στην «κοινοτική ηθική» δεν πραγματοποιήθηκε εύκολα γιατί η «οικογενειακή ηθική» παρουσίασε αξιοσημείωτη αντίσταση στην αλλαγή. Αυτή η αντίσταση πήγαζε όχι μόνο από τα ισχυρά μέλη της οικογένειας που αντλούσαν τη δύναμή τους από τη μεγάλη γεννητικότητα, αλλά επίσης και από το γεγονός ότι η οικιακή παραγωγή που υποστηριζόταν από την «οικογενειακή ηθική» συνέχιζε να παίζει σημαντικό ρόλο για ένα χρονικό διάστημα στη διάρκεια της μετάβασης της οικονομίας σ' έναν εξωοικογενειακό τύπο παραγωγής. Επιπλέον, σύμφωνα με τον Caldwell, στις κοινωνίες που έχουν θρησκεία προσανατολισμένη προς την οικογένεια, η οποία καθαγιάζει τον κατά φύλο και ηλικία διαχωρισμό της οικογενειακής παραγωγής (ινδουισμός), ή απευθύνεται στον αρχηγό της οικογένειας (μωαμεθανισμός), ο ρυθμός της μετάβασης στη νέα ηθική μπορεί να επιβραδυνθεί αξιοσημείωτα. Μια παρόμοια άποψη υιοθετείται από τον Graff (1979), ο οποίος υποστήριξε ότι η επίδραση της εκπαίδευσης στη γεννητικότητα δεν μπορεί να εξεταστεί αποκομμένη από τον συγκεκριμένο κοινωνικό χώρο. Σύμφωνα με τον Graff η εκπαίδευση επηρεάζει τη γεννητικότητα μέσα από την επίδρασή της σε άλλους παράγοντες κοινωνικής δομής και στάσης των ατόμων.

Είναι επίσης ενδιαφέρον να εξετάσουμε, με τη βοήθεια του υποδείγματος της Luker (1975), πώς είναι δυνατό να επιδράσει η εκπαίδευση στην ανάληψη αντισυλληπτικών κινδύνων από τις γυναίκες των ΒΛΑ χωρών. Βέβαια, πρώτα απ' όλα, πρέπει να υποθέσουμε ότι οι γυναίκες αυτών των χωρών γνωρίζουν την ύπαρξη των αντισυλληπτικών ως μέσων για την πρόληψη της εγκυμοσύνης και ότι υπάρχουν διαθέσιμα αντισυλληπτικά μέσα — υποθέσεις που μπορούν να ικανοποιηθούν καλύτερα με την αύξηση των εκπαιδευτικών ευκαιριών που θα επιτρέψουν στα άτομα να πάρουν ενεργό μέρος στις ιδέες και τους θεσμούς του ευρύτερου κοινωνικού χώρου. Το βασικό σημείο στη θεωρία της Luker, το οποίο και επιτρέπει την εφαρμογή της στις γυναίκες των ΒΛΑ χωρών, είναι ότι οι γυναίκες δεν αναλαμβάνουν κινδύνους λόγω *άγνοιας ή παραλογισμού*. Αντίθετα, οι γυναίκες σταθμίζουν τα διάφορα στοιχεία του κόστους (όχι τόσο το χρηματικό όσο το κοινωνικό και πολιτισμικό κόστος) της απόκτησης και χρήσης των αντι-

συλληπτικών μέσων, σε αντιδιαστολή με τις υποκειμενικές πιθανότητες να μείνουν έγκυοι και τις πιθανές ωφέλειες και ζημίες μιας ενδεχόμενης εγκυμοσύνης.

Οι επιδράσεις της εκπαίδευσης στην ανάληψη αντισυλληπτικών κινδύνων αναμένεται να είναι μεγαλύτερες κατά τη διάρκεια του πρώτου σταδίου της όλης διαδικασίας, γνωστού και ως «σταδίου ωφέλειας - ζημίας» (cost-benefit set), στο οποίο οι γυναίκες καθορίζουν τις ωφέλειες της εγκυμοσύνης και της αντισύλληψης. Αυτό το στάδιο ξεπερνιέται όταν οι γυναίκες καθορίζουν μικρές ωφέλειες στην αντισύλληψη και μεγάλες στην εγκυμοσύνη. Όπως τόνισε η Luker (1975: 110), «το κοινωνικό σύστημα» μέσα στο οποίο ζει η γυναίκα θα την εφοδιάσει με τα στοιχεία που είναι απαραίτητα γι' αυτήν την ανάλυση ωφέλειας - ζημίας.

Η εκπαίδευση, όπως υπογραμμίστηκε προηγουμένως, πρόκειται να αλλάξει τη σχετική βαρύτητα στα στοιχεία που χρησιμοποιούνται από τις γυναίκες σ' αυτήν τη «σιωπηρή εναρμόνιση» (racit coordination) με τέτοιο τρόπο ώστε να τις κάνει να καθορίζουν μικρές ωφέλειες στην εγκυμοσύνη και συνεπώς να τις αποθαρρύνει από την παραπέρα ανάληψη αντισυλληπτικών κινδύνων. Συγχρόνως, η εκπαίδευση θα έχει ως αποτέλεσμα να καταστήσει την αντισυλληπτική συμπεριφορά κοινωνικά αποδεκτή και συνεπώς να απομακρύνει το υψηλό συναισθηματικό κόστος που ανάγκαζε τις γυναίκες να καθορίζουν μικρές ωφέλειες στην αντισύλληψη, με συνέπεια τη συνέχιση της ανάληψης αντισυλληπτικών κινδύνων.

4. ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από την ανάλυση που προηγήθηκε, διαπιστώθηκε ότι μια σημαντική πτώση στους ρυθμούς γεννητικότητας των ΒΛΑ χωρών θα προέλθει πιθανόν όχι από τα προγράμματα οικογενειακού προγραμματισμού, που συγκεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στον εφοδιασμό του πληθυσμού με νέα και αποτελεσματικά αντισυλληπτικά μέσα, αλλά μέσα από αλλαγές στη δομή και λειτουργία της οικογένειας που μπορούν να πραγματοποιηθούν με την καθιέρωση μαζικής σχολικής εκπαίδευσης. Όπως τόνισε ο Davis (1967: 35), «τα σχολεία καθορίζουν τους οικογενειακούς ρόλους και αναπτύσσουν επαγγελματικά και ψυχαγωγικά ενδιαφέροντα και θα μπορούσαν, αν ήταν επιθυμητό, να αναπροσδιορίσουν τους κοινωνικούς ρόλους των δύο φύλων, να αναπτύξουν ενδιαφέροντα έξω από τον οικιακό χώρο και να μεταδώσουν πραγματική (σε αντίθεση με την ηθικιστική) γνώση, όσον αφορά στο γάμο, στη σεξουαλική συμπεριφορά και στα πληθυσμιακά προβλήματα». Η πτώση στους ρυθμούς γεννητικότητας στη Δύση δεν πραγματοποιήθηκε με κάποιο πρόγραμμα οικογενειακού προγραμματισμού. Αντίθετα, καταβλήθηκαν έντονες προσπάθειες για την τιμωρία των πρωτοπόρων που προσπαθούσαν να διαδώσουν πληροφορίες για τις τεχνικές πρόληψης των

γεννήσεων. (Ο Francis Place στην Αγγλία και ο Robert Dale Owen στις ΗΠΑ.)

Σύμφωνα με τον Caldwell (1980), η μαζική σχολική εκπαίδευση μπορεί να έχει δημογραφικές επιπτώσεις μόνο υπό δύο προϋποθέσεις:

α) Εάν δεν περιορίζεται κατά κύριο λόγο στα αγόρια όπως είναι η περίπτωση σε ορισμένες χώρες της Μέσης Ανατολής και

β) Εάν δίνει έμφαση στην έκταση των εκπαιδευτικών ευκαιριών παρά στο βάθος της εκπαίδευσης (το ποσοστό του πληθυσμού που λαμβάνει κάποια σχολική εκπαίδευση είναι περισσότερο σημαντικό από τη μέση διάρκεια σχολικής εκπαίδευσης αυτών που φοίτησαν σε σχολεία).

Αυτό το τελευταίο επιχείρημα μπορεί να θεωρηθεί ως απάντηση σε μερικές μελέτες—ιδιαίτερα στις αναπτυσσόμενες χώρες— που διαπιστώνουν ότι η σχέση ανάμεσα στα χρόνια σχολικής εκπαίδευσης και στο μέγεθος της οικογένειας είτε είναι ανύπαρκτη είτε ακόμη ότι αντιστρέφεται σε αντίθεση με την εδώ και πολλά χρόνια επικρατούσα άποψη για ύπαρξη αρνητικής συσχέτισης ανάμεσά τους.

Εάν λοιπόν η μαζική σχολική εκπαίδευση πρόκειται να επιφέρει σημαντική πτώση στους ρυθμούς γεννητικότητας στις ΒΛΑ χώρες, πόσο πιθανό είναι να μπορέσει να συμβεί αυτό μέσα στα επόμενα δέκα χρόνια; Πιστεύουμε ότι το χρονικό διάστημα των δέκα ετών είναι σημαντικό περιορισμένο για να καταστεί εμφανής μια αξιοσημείωτη επίδραση της εκπαίδευσης στους ρυθμούς γεννητικότητας. Αυτή η χρονική περίοδος θα αναλωθεί ουσιαστικά στη βελτίωση και επέκταση της εκπαιδευτικής υποδομής (σχολεία, δάσκαλοι) και το σημαντικότερο, η πραγματοποίηση καθολικής σχολικής εκπαίδευσης χρειάζεται μερικά χρόνια μετά από τη νομοθετική καθιέρωσή της. Επιπλέον, το πιθανότερο είναι ότι οι επιπτώσεις της εκπαίδευσης στη γεννητικότητα θα καταστούν εμφανείς όχι στη σημερινή γενιά των γονέων, αλλά στα παιδιά τους που θα φοιτήσουν στα σχολεία. Ακόμη, η μετάπτωση από την «οικογενειακή ηθική» στην «κοινωνική ηθική»—απαραίτητη προϋπόθεση για τη μείωση της γεννητικότητας— δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί εύκολα επειδή, όπως τόνισε ο Caldwell (1980: 246), «...η οικογενειακή ηθική μπορεί να παρουσιάσει αξιοσημείωτη αντίσταση στην αλλαγή».

Τέλος, η ανάλυση που προηγήθηκε μπορεί να αποβεί χρήσιμη και για την εξήγηση των χαμηλών ρυθμών γεννητικότητας του ελληνικού πληθυσμού, που έχουν συχνά προσελκύσει το ενδιαφέρον Ελλήνων ερευνητών. Οι αναλύσεις όμως αυτές, που στη συντριπτική τους πλειοψηφία γίνονται από μη ειδικούς επιστήμονες (δημογράφους) και βλέπουν το φως της δημοσιότητας στον περιοδικό και ημερήσιο τύπο, αγνοούν τελείως τις υπάρχουσες θεωρίες για την εξήγηση της αναπαραγωγικής συμπεριφοράς των ανθρώπων. Ως εκ τούτου τόσο η εξήγηση των αιτίων της χαμηλής γεννητικότητας του ελληνικού πληθυσμού είναι ατελής όσο και τα υποδεικνύόμενα μέτρα πληθυσμιακής πολιτικής αβέβαιης ή πολύ περιορισμένης αποδοτικότητας.

Πιστεύουμε ότι μια ευρύτερη κριτική θεώρηση της ελληνικής βιβλιογραφίας στο θέμα της γεννητικότητας του ελληνικού πληθυσμού και με το πρίσμα των θεωριών της γεννητικότητας θα είναι ιδιαίτερα χρήσιμη για την κατανόηση της αναπαραγωγικής συμπεριφοράς του ελληνικού πληθυσμού.

5. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

1. Blake Judith, 1974, «Can we believe recent data on birth expectations in the United States?», *Demography* 11 (1): 25 - 44.
2. Cain Mead, Syeda Rokeya Khanam και Shamsun Nahar, 1979, «Class, patriarchy and women's work in Bangladesh», *Population and Development Review* 5 (3): 405 - 438.
3. Cain Mead, 1982, «Perspectives on family and fertility in developing countries», *Population Studies* 36 (July): 159 - 175.
4. Caldwell John C., 1976, «Toward a restatement of demographic transition theory», *Population and Development Review* 2 (3 - 4): 321 - 366.
5. —, 1978, «A theory of fertility: from high plateau to destabilization», *Population and Development Review* 4 (4): 553 - 577.
6. —, 1980, «Mass education as a determinant of the timing of fertility declines», *Population and Development Review* 6 (2): 225 - 255.
7. Coombs Lolagene και Ronald Freedman, 1979, «Some roots of preference: roles, activities, and familial values», *Demography* 16 (3): 359 - 376.
8. Davis Kingsley, 1967, «Population policy: will current programs succeed?», *Science* 158 (Nov. 10): 730 - 739.
9. Freedman Ronald, 1963, «Norms for family size in underdeveloped areas», σ. 220 - 245 στο *Proceedings of the Royal Society*, τ. 159, ανατύπωση, σ. 215 - 229 στο *Population and Society*, εκδ. επιμ. Charles B. Nam, Boston, Houghton-Mifflin.
10. Graff Harvey, 1979, «Literacy, education, and fertility, past and present: a critical review», *Population and Development Review* 5 (1): 105 - 140.
11. Luker Kristin, 1975, «Toward a theory of contraceptive risk-taking», Κεφ. 5 στο *Taking Chances: Abortion and the Decision Not to Contracept*, Berkeley, University of California Press.
12. Potts Malcolm και Selman Peter, 1979, *Society and Fertility*, London, MacDonald and Evans.
13. Ryder Norman B. και Charles E. Westoff, 1971 «Orientations toward numbers of children», Κεφ. 2 στο *Reproduction in the United States*, 1965, Princeton, Princeton Univer. Press.
14. Teitelbaum, Michael S., 1975, «Relevance of Demographic Transition Theory for Developing Countries», *Science* 188 (May 2), 174 - 180.
15. Westoff Charles F., Elliott G. Mishler και Lowell E. Kelly, 1957, «Preferences in size of family and eventual fertility twenty years after», *American Journal of Sociology* (March): 491 - 497
16. Williamson Nancy, 1978, «Boys or Girls? Parents preferences and sex controls», *Population Bulletin* 32 (Aug): 3 - 37.